

ЮЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА ПОДОЛЯН,*Харківський національний університет внутрішніх справ;* <https://orcid.org/0000-0001-5063-4018>,*e-mail: yulia29p@gmail.com***ПРАВОЧИНИ У СФЕРІ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ:
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ (НА ПРИКЛАДІ ХІХ–ХХ СТ.)**

Досліджено особливості та правову природу правочинів у сфері здійснення банківської діяльності з точки зору історико-правового осмислення. Зроблено висновок, що правове регулювання банківських операцій забезпечувало правомочності для кожного виду банківських установ лише окремими правочинами та сукупністю операцій, зміст яких визначався, перш за все, функціями того чи іншого виду банківських установ. Визначено основоположні засади державної політики у сфері здійснення банківської діяльності й банківських операцій.

Ключові слова: *банківська система, еволюція становлення банківської системи, банківська діяльність, законодавство про банки і банківську діяльність.*

*Оригінальна стаття***Постановка проблеми**

Останнім десятиліттям у нашій країні спостерігаються активні процеси, спрямовані на розбудову нової банківської системи та правового врегулювання діяльності кредитних організацій, що обумовлено необхідністю створення дієвих механізмів розвитку економіки і приведення управління державно-управлінськими сферами суспільного та державного життя у відповідність до сучасних світових стандартів.

Банки являють собою потужний інструмент фінансової політики держави, здійснюваної шляхом перерозподілу грошових коштів, капіталів та інвестицій, необхідних для підприємницької діяльності, створення та розвитку виробничих і соціальних об'єктів тощо. Виконання банківськими установами численних функцій, безперечно, залежить від ухвалених у кожній країні юридичних норм і правил, які регулюють діяльність таких та інших кредитно-фінансових установ.

Сучасні уявлення про сутність банку, характер його діяльності та роль в економіці багато в чому зумовлюють зміст і структуру банківського законодавства, яке визначає нормативно-правові засади здійснення банківської діяльності й операцій узагалі. Правозастосовна практика виявляє нові прогалини у вітчизняному законодавстві, це пов'язано з тим, що переважна більшість реформ у становленні банківської системи проходила безсистемно, за відсутності цілісних поглядів та уявлень про функціонування банківської системи вза-

галі. Саме за цих обставин особливо актуальним стає аналогічний досвід минулого, що дозволить виокремити позитивні та негативні особливості й за допомогою їх узагальнення визначити оптимальний напрямок реформування цієї системи в сучасних умовах державотворення.

Стан дослідження проблеми

Питання, пов'язані з науковим вивченням проблем становлення та розвитку банківської системи й реалізації окремих банківських операцій і правочинів, привертала увагу сучасних і радянських учених, серед яких М. М. Агаркова, Д. Н. Бахрах, С. М. Братусь, Є. В. Додіна, Т. О. Коломонець, Б. В. Россинський, В. К. Шкарупа та ін. Однак опрацювання та виокремлення особливостей політико-правової природи і сутності правочинів у сфері банківської діяльності належить до малодосліджених тем.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є комплексне та доктринальне дослідження правочинів у сфері банківської діяльності в історико-правовому аспекті на прикладі ХІХ–ХХ ст.

Зважаючи на сформульовану мету, *завданнями* цієї наукової статті є аналіз особливостей становлення та правової природи правочинів у сфері здійснення банківської діяльності з точки зору історико-правового осмислення, а також визначення основоположних засад державної політики у сфері здійснення банківської діяльності і банківських операцій.

Наукова новизна дослідження

Робота є першою науковою працею, в якій проаналізовано особливості становлення правочинів у сфері банківської діяльності в історико-правовому аспекті на прикладі XIX–XX ст.

Виклад основного матеріалу

Кредитно-фінансова система мала досить довгий період становлення й остаточно сформувалася лише після реформ у другій половині XIX ст. Примітно, що перші банківські установи з'явилися в Російській імперії набагато пізніше, ніж в Європі, де банківська діяльність почала розвиватися ще в період Середньовіччя (створення у XV ст. Генуезького та Барселонського банків).

Юридичну природу окремих угод і правочинів у сфері банківської діяльності доцільно досліджувати в контексті розвитку системи правового регулювання в цілому. Деякі науковці стверджують, що в досліджуваній період приватно-правове регулювання було фактично відсутнє, а право власності як інститут надзвичайно обмежувалося. Скасування кріпосного права і реформи у другій половині XIX ст. дещо розширили приватноправову сферу: були проголошені буржуазні принципи цивільного права; особа почала вважатися носієм громадських прав та обов'язків незалежно від статі, національності і віросповідання, хоча закон і не проголошував загальної рівності прав. На початку XX ст. почався процес активного сприйняття приватного права проектами цивільних кодексів, але його перервала Жовтнева революція 1917 р. [1, с. 25].

Перш ніж розглядати основні види правочинів та окремих угод у сфері банківської діяльності в XIX – на початку XX ст. необхідно визначити, які види кредитних установ законодавчо існували в той період. Для методології дослідження договірних конструкцій за участю банків важливим є питання, які конкретно установи потрапляли під правове регулювання банківської діяльності та яким було їх співвідношення з об'єктом банківського права. При цьому важливо, які саме організації й установи можна вважати банками взагалі. Законодавство досліджуваного періоду не містило визначення поняття «банк», у працях учених юристів тих часів його також не було.

Якщо зіставити сучасне українське законодавство з метою встановлення політико-правової сутності визначення поняття банківської діяльності із законодавством досліджуваного періоду, то стає очевидно, що значна кількість різних установ підпадатиме під поняття «банк». Однак раніше існували та й за-

раз існують установи, які назвати власне банками не можна. При цьому вони виконують подібні до банківських функції, здійснюють деякі види банківської діяльності та входять до предмета банківського права. Ці установи отримали назву небанківських кредитних організацій. Виходячи з цього, в сучасній вітчизняній літературі вказується, що банки виступають основним фінансовим інститутом, пов'язаним зі здійсненням усієї банківської діяльності, тоді як небанківські кредитні організації є вторинними відносно них.

У політико-правовій думці та законодавстві Російської імперії поняття «банк» використовувалося як стосовно організацій, які займаються основною та комплексною банківською діяльністю, так і щодо установ, які виконували лише одну з банківських операцій, зокрема кредитування під заставу нерухомості. У зв'язку з цим можна зробити припущення, що основними ознаками банку були не кількість здійснюваних операцій, а суспільна значущість та обсяг їх діяльності. При цьому частіше, ніж поняття «банк», у законодавстві досліджуваного періоду вживалося поняття «кредитна установа». При цьому як кредитні установи розглядалися не лише кредитні небанківські установи [2, с. 156].

У наочному вигляді система кредитних установ, що виникла на початку XX ст., була презентована та законодавчо визначена у Зводі законів Російської імперії, але варто зазначити, що ці установи були систематизовані не за обсягом виконуваних операцій, а залежно від форми власності. Аналогічно в досліджуваній період було відсутнє й визначення поняття банківських операцій. Однак, аналізуючи тодішнє законодавство, можна зробити висновок, що до банківських операцій належали тільки види діяльності, прямо передбачені в нормативних актах [3, с. 49].

У межах нашого дослідження необхідно виділити підходи до визначення поняття банківської операції. На думку окремих науковців, банківські операції – це торговельні угоди, тобто такі, які не здійснюються, а відбуваються стосовно одного з видів торгівлі як промислу (підприємства, торгу). Інакше кажучи, здійснювати торгові дії – угоди – може лише той, хто займається торговельними справами, хто здійснює торгівлю, хто торгує [4, с. 189].

За глибоким переконанням П. П. Цитович, банківська діяльність має свій особливий товар – цінні папери: вони купуються і продаються, як купуються та продаються монети і благородні метали. Однак, крім того, до банківських операцій належать і різні кредитні

угоди, де предметом виступає певна сума грошових коштів [5, с. 111].

Деякі сучасні дослідники пропонують розглядати сутність банківської діяльності у вузькому розумінні як банківські операції, здійснювані виключно на підставі ліцензії, залучення у вклади грошових коштів фізичних та юридичних осіб і розміщення зазначених коштів від свого імені на власних умовах та на власний ризик з метою отримання прибутку, а в широкому – як сукупність операцій, що здійснюються банківськими й іншими кредитно-фінансовими установами [6, с. 55].

Банкірський промисел – це діяльність, пов'язана з обігом грошових капіталів, суб'єктом якої можуть бути як кредитні установи, так і приватні особи, для яких ця діяльність є основою і служить джерелом існування (наприклад, міняйли, лихварі) [7, с. 11].

У законодавстві Російської імперії були відсутні дефінітивні норми, що визначали поняття «банківська (банкова) угода», «банківська операція» та «угода банкірського промислу», тому стосовно цього періоду ці терміни можуть розглядатись як синоніми. Що ж стосується поняття «угода банкірського промислу», то в сучасних умовах воно втратило своє значення, оскільки відповідно до закону сьогодні банківські операції можуть здійснюватися тільки установами, які мають відповідну ліцензію [8].

Законодавство у сфері здійснення банківської діяльності виділяє особливу групу цивільно-правових угод, називаючи їх «банківськими операціями», саме тому, що суспільство в цілому зацікавлене в їх нормальному укладанні та виконанні. Для цієї категорії угод закон установлює особливий правовий режим. З точки зору цивільного права, банківська операція нічим не відрізняється від поняття цивільно-правової угоди. Банківське законодавство вживає термін «банківська операція» у вузькому публічно-правовому сенсі, а інші джерела використовують його в широкому сенсі та розглядають як певну дію, спрямовану на вирішення певного завдання, тобто як частину технологічного процесу в роботі кредитної організації.

Основними угодами банківської торгівлі були кредитні угоди. Історичною передумовою появи кредитного договору, причому в його сучасному розумінні, слід визнати відомий ще римському праву і законодавству договір позики, який вважався договором реальним, одностороннім та, як правило, безоплатним [9, с. 35].

За значенням для банківської установи кредитні угоди поділялися на активні та па-

сивні. У разі активних операцій банк опинявся кредитором, у разі пасивних – боржником. Серед кредитних угод активного характеру перше місце посідав облік векселів та інших грошових паперів. Активними угодами для банку були також відкриття кредиту та видача позичок (короткострокових), а найважливішими із пасивних операцій були вклади [10, с. 366].

У цілому законодавство накладало досить суворі обмеження на дозволені банкам операції. Комплексний аналіз дозволяє зробити висновок, що основними банківськими операціями вважалися залучення різних видів вкладів, облік векселів і надання позичок, але не всі кредитні установи могли займатися навіть такою діяльністю. Очевидно, що в кожного виду кредитних установ існувало своє коло дозволених операцій, серед яких можна виділити кілька основних (для цієї установи), а решту віднести до допоміжних.

Одним з видів банківських операцій у Російській імперії було іпотечне кредитування, тобто кредитування на тривалий термін під невеликий відсоток із заставою нерухомості. Іпотека є найбільш досконалою формою застави, найбільш надійною з точки зору його забезпечення, а науковці досліджуваного періоду відзначали привабливість іпотеки для банківських установ [11, с. 88].

Незважаючи на те, що законодавство про кредитні установи розглядуваного періоду мало безліч недоліків, у цілому як на ті часи воно було досить ефективним і дозволяло розвиватися та функціонувати кредитним установам: зростала кількість банківських операцій, удосконалювалася система видачі позичок, прийому вкладів та обліку векселів, розвивалася система контролю за банківською діяльністю, поступово вдосконалювалася структура банків, розвивалося іпотечне кредитування. Структура законодавства про банки й інші кредитні установи Російської імперії перебувала на досить високому рівні. Система законодавства відрізнялася різноманіттям видів нормативних правових актів, які охоплювали процедури організації, діяльності та ліквідації банків й інших кредитних установ.

Висновки

Таким чином, можна зробити висновок, що правове регулювання банківських операцій забезпечувало правомочності для кожного виду банківських установ лише окремими правочинами та сукупністю операцій, зміст яких визначався, перш за все, функціями того чи іншого виду банківських установ. Разом із тим список цих операцій, зафіксований у

законодавстві, поступово розширювався через вдосконалення останнього. Основні банківські операції, передбачені для кожного виду кредитних установ, залишалися практично незмінними, розширення кількості таких операцій відбувалося за рахунок появи додаткових операцій, що трансформувалися в окремі види правочинів.

У цілому регулювання банківської діяльності в досліджуваній період мало багаторівневий характер, який виражався в ухваленні законів і підзаконних нормативних актів. При цьому більшість підзаконних актів ухвалювалися щодо державних і дрібних кредитних установ. Що стосується акціонерних комерційних банків, то для них різні інструкції та накази недостатньо конкретизувалися, вна-

слідок чого ці установи могли діяти самостійно в межах свого статуту. Це дає підстави стверджувати, що в умовах відсутності обов'язкового ліцензування банківських операцій діяльність комерційних банків регламентувалася недостатньо.

Ще один недолік банківського законодавства розглянутого періоду – значна динаміка правового регулювання, яка виражалася в невпинній діяльності з реформування правових норм, що не сприяло стабільній діяльності банківських установ узагалі. Безперечно, досить значним був і державний вплив на банківську систему, який виявлявся насамперед у тому, що органи державної влади могли домогтися внесення до статуту банківських установ низки обмежень і правил.

Список бібліографічних посилань

1. Тосунян Г. А., Викулин А. Ю. Принципы банковского права. *Государство и право*. 1998. № 11. С. 25–27.
2. Поляков В. П. Основы денежного обращения и кредита : учеб. пособие. М. : Инфра-М, 1995. 208 с.
3. Дьяченко Е. П. История финансов в СССР. М. : Наука, 1978. 495 с.
4. Шершеневич Г. Ф. Учебник торгового права. М. : Моск. науч. изд-во, 1919. 387 с.
5. Цитович П. П. Учебник торгового права. Киев : Изд. книгопродавца Н. Я. Оглоблина, 1891. 300 с.
6. Надобко С. В. Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про банки і банківську діяльність : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2016. 198 с.
7. Шерстобитов А. Е. Правовое положение банков и иных кредитных организаций. М. : ЮрИнформ, 1997. 159 с.
8. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание второе: с 12 декабря 1825 года по 28 февраля 1881 года : в 55-ти т. СПб. : Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830–1885. URL: http://elibrary.ru/nodes/260-polnoe-sobranie-zakonov-rossiyskoy-imperii-sobranie-vtoroe-s-12-12-1825-po-28-02-1881-v-55-ti-t-s-ukaz-spb-1830-1885?per_page=100 (дата звернення: 31.07.2020).
9. Мордвинов Н. Рассуждение о могущих последовать пользах, от учреждения частных по губерниям банков. СПб. : Тип. Императорского Воспитательного дома, 1816. 126 с.
10. Струмилин С. Г. Очерки советской экономики: ресурсы и перспективы. М. : Гос. изд-во, 1930. 534 с.
11. Безклубий І. А. Банківські правочини: цивільно-правові проблеми : монографія. Київ : Київ. ун-т, 2005. 378 с.

Надійшла до редколегії 03.08.2020

ПОДОЛЯН Ю. А. СДЕЛКИ В СФЕРЕ БАНКОВСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ (НА ПРИМЕРЕ XIX–XX В.)

Исследованы особенности и правовая природа сделок в сфере осуществления банковской деятельности с точки зрения историко-правового осмысления. Сделан вывод, что правовое регулирование банковских операций обеспечивало правомочия для каждого вида банковских учреждений лишь отдельными сделками и совокупностью операций, смысл которых определялся, прежде всего, функциями того или иного вида банковских учреждений. Определены основополагающие принципы государственной политики в сфере осуществления банковской деятельности и банковских операций.

Ключевые слова: банковская система, эволюция становления банковской системы, банковская деятельность, законодательство о банках и банковской деятельности.

PODOLIAN YU. O. TRANSACTIONS IN THE FIELD OF BANKING OPERATIONS: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS (ON THE EXAMPLE OF THE XIX–XX CENTURIES)

The peculiarities and legal nature of transactions in the field of banking operations from the point of view of historical and legal understanding have been studied.

It has been established that the legal regulation of banking operations provided powers for each type of banking institutions only by individual transactions and a set of operations, the content of which was determined primarily by the functions of a particular type of banking institutions. However, the list of these operations, fixed in the legislation, gradually expanded as the latter improved. The main banking operations provided for each type of credit institution remained virtually unchanged, and the expansion of the number of operations was due to the emergence of additional operations, which were transformed into separate types of transactions.

In general, the regulation of banking operations within the study period was multilevel, which was expressed in the adoption of laws and regulations. At the same time, most bylaws were adopted for public and small credit institutions. Regarding joint-stock commercial banks, the various instructions and orders were not sufficiently specified for them, as a result of which those institutions could act independently within their statutes. This suggests that the activities of commercial banks were insufficiently regulated in the absence of mandatory licensing of banking operations.

The basic principles of state policy in the field of banking activities and banking operations have been determined.

Key words: *banking system, evolution of banking system formation, banking activity, legislation on banks and banking activity.*